

Για τη δυτικοκεντρική επινόηση και θέσπιση της ‘παιδικής ηλικίας’: μια χολτιανή ανάγνωση

Του Μιχάλη Κατσιγιάννη (Προπτυχιακός φοιτητής στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Πατρών)

Μια κοινωνία ενηλικισμού

Ο όρος ενηλικισμός, που εισήχθη το 1978 από τον Jack Flasher, αναφέρεται στη θεσμική – και μη – εξουσία που κατέχει και ασκεί το θεωρούμενο, ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά, ενήλικο υποκείμενο σε βάρος των σωμάτων, των σκέψεων και των συμπεριφορών των υποκειμένων που, επίσης ιστορικά και κοινωνικοπολιτισμικά, θεωρούνται ανήλικα, με αποτέλεσμα – ή/και σκοπό – την άνιση, και συχνά βάρβαρη, μεταχείρισή τους ως προς κάθε τομέα της ζωής τους. Ο ενηλικισμός λοιπόν δεν συνιστά μία άσκηση ύφους, δεν αναλώνεται δηλαδή σε μία πολιτική σημειολογιών, αλλά αποτελεί μία καθολική πολιτική πρακτική που εισχωρεί και διεισδύει ποικιλοτρόπως σε όλες τις εκδοχές και τις εκφάνσεις του βίου του κάθε παιδιού.

Σύμφωνα με τον Flasher (1978: 517), ο ενηλικισμός προσιδιάζει στις εξουσιαστικές συμπεριφορές που επιδεικνύονται μεταξύ διάφορων κοινωνικών ομάδων με διαφορετικές δυναμικές και συγκροτείται ουσιαστικά στη βάση της πρόσληψης των παιδιών ως ειδικής, ξεχωριστής, κατηγορίας πληθυσμού. Πρόκειται για έναν «τρόπο επινόησης κτήσης» πάνω στην υποτιθέμενη κατηγορία του ‘παιδιού’ «με σκοπό την άσκηση εξουσίας» πάνω του (Flasher, 1978: 517). Όπως περιγράφει ο Fletcher (2012), η ανάδυση του ενηλικισμού συμβαίνει «μέσω της εσκεμμένης» ή «ακούσιας

μετάδοσης κοινωνικών ηθών και αξιών στη δυτική κοινωνία», έτσι που «οι ενήλικες καλλιεργούν τον ενηλικισμό με θεσμικά και πολιτισμικά μέσα». Και μάλιστα αυτό συμβαίνει σε τέτοιο βαθμό ώστε να καλλιεργείται συστηματικά η εξάρτηση του ανήλικου πληθυσμού από τον ενήλικο, και να τίθεται ουσιαστικά η πρώτη σε καθεστώς επισφάλειας:

οι νέοι μαθαίνουν να εξαρτώνται από τους ενήλικες από τα μικρότερα χρόνια. Συμπεριφέρονται εξαρτημένα και όταν υπάρχουν ενήλικες τριγύρω [...] αναλαμβάνουν έναν εξαρτημένο ρόλο. Οι δεξιότητες ανεξαρτησίας που μαθαίνουν γίνονται όλο και πιο αδύναμες, όπως και η αυτοπεποίθησή τους [...] Καθώς οι νέοι/ες αποκτούν ανεξαρτησία, αναζητούν τα είδη δύναμης και επιρροής που είδαν να έχουν οι ενήλικες μέσω των δημοφιλών μέσων ενημέρωσης (Fletcher, 2012).

Και «καθώς ενηλικιώνονται, παρακινούν» με τη σειρά τους «τους/τις νέους/ες να γίνουν ευάλωτοι/ες και ανίκανοι/ες», κάτι που ενισχύει περαιτέρω «τις επόμενες γενιές νέων να εξαρτώνται από τους ενήλικες από τα μικρότερα χρόνια τους» και διευκολύνει τη διάδοση μιας «μαθημένης αδυναμίας», και την εδραίωση και εμπέδωση αντανακλαστικών εξάρτησης και επισφάλειας (Fletcher, 2012). Σε παρόμοιο μήκος κύματος, ο Bell (2011) εξηγεί ότι ο ενηλικισμός συνιστά «ασέβεια προς τους/τις νέους/ες»:

Η κοινωνία μας, ως επί το πλείστον, θεωρεί τους/τις νέους/ες λιγότερο σημαντικούς/ες και κατώτερους/ες από τους/τις ενήλικες. Δεν παίρνει στα σοβαρά τους/τις νέους/ες και δεν τους/τις συμπεριλαμβάνει ως φορείς λήψης αποφάσεων στην ευρύτερη ζωή των κοινοτήτων τους. Οι ενήλικες έχουν τεράστια σημασία στη ζωή σχεδόν κάθε νέου ανθρώπου (Bell, 2011).

Οι δυο κεντρικοί άξονες του ενηλικισμού μπορούν να αποδοθούν συνοπτικά, ακολουθώντας και τον (Bell, 2011), ως εξής:

- αφενός, η δημιουργία μιας αίσθησης αναξιότητας,

αδυναμίας, και κατ' επέκταση, εξάρτησης και επισφάλειας στον – ιστορικά και κοινωνικοπολιτισμικά συγκροτημένο ως – ανήλικο πληθυσμό,

- αφετέρου, η πατερναλιστική συμπεριφορά και απουσία διάθεσης από τη μεριά των ενηλίκων να συμπεριλαμβάνουν τα παιδιά στις λήψεις των αποφάσεων.

Ενηλικισμός και επινόηση της παιδικής ηλικίας υπό την οπτική του Τζον Χολτ

Ο Χολτ αντιλαμβάνεται την ενηλικιστική συμπεριφορά που υιοθετείται από τους/τις ενήλικες στον δυτικό κόσμο ως την «δικτατορία των κατ' επάγγελμα προστατών» (1979β: 76), την «εξουσία των ενηλίκων», δηλαδή «ένα είδος [...] γενικού και μόνιμου δικαιώματος ή καθήκοντος να λέμε στα παιδιά τι να κάνουν» (Χολτ, 1979β: 70· βλ. επίσης Μικρός Ντουνιάς, 2018):

οι ενήλικες έχουν το δικαίωμα να καθορίζουν για ποια ζητήματα μπορούν ν' αποφασίζουν τα παιδιά και για ποια όχι. Τι μας δίνει αυτό το δικαίωμα; Πώς έχω το δικαίωμα να πω σ' ένα παιδί: «Λυπάμαι, αλλά αυτό είναι ένα από τα πράγματα για το οποίο αποφάσισα εγώ ότι εσύ δεν μπορείς ν' αποφασίσεις»; Μόνο και μόνο επειδή είμαι μεγαλύτερος; (Χολτ, 1979β: 57).

Ο Χολτ, αφού επισημαίνει ότι υιοθετώντας αυτόν τον τρόπο αλληλεπίδρασης ως ενήλικες με τα παιδιά, «διαλέξαμε να βαδίσουμε σ' ένα πολύ επικίνδυνο μονοπάτι» (1979α: 234), αναφέρει χαρακτηριστικά:

σαν ενήλικοι, υποθέτουμε ότι έχουμε το δικαίωμα ν' αποφασίζουμε τι μας ενδιαφέρει και τι δεν μας ενδιαφέρει, τι θα εξετάσουμε και τι θα παρατηρήσουμε και τι όχι. Θεωρούμε δεδομένο αυτό το δικαίωμα, δεν μπορούμε να φανταστούμε ότι είναι δυνατό να μας αφαιρεθεί (1979α: 233).

Ωστόσο, οι ενήλικοι σκέφτονται και πράττουν με τον ακριβώς αντίθετο τρόπο σε ό,τι αφορά τα παιδιά. Ο ενήλικος πληθυσμός,

ούσα η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα που αναγνωρίζεται από τα δυτικά έθνη-κράτη ως το σύνολο των υποκειμένων που επιφορτίζονται με το ρόλο της ανατροφής και της διαπαιδαγώγησης των παιδιών, δημιουργεί φραγμούς και τοποθετεί τεχνητές δυσκολίες στη ζωή των παιδιών, αποκτώντας έτσι – ή τουλάχιστον επιχειρώντας να ανακτήσουν – τον πλήρη έλεγχο τους, με απώτερο σκοπό την ομογενοποίησή τους και την ένταξή τους σε αυτό που ο Φουκό (1991: 116) ονόμαζε «κοινωνία νορμοποίησης». Οι πορείες ανάπτυξης που επιτρέπονται στα παιδιά είναι μόνο υπό παρακολούθηση, η οποία βέβαια ονομάζεται προστασία – και συχνά βιώνεται ως τέτοια –, ενώ αποθαρρύνεται και αποτρέπεται η όποια αυτόνομη ανάπτυξη των παιδιών, ανεξάρτητα από τον συνεχή έλεγχο και το επιτηρητικό βλέμμα του πολιτισμού των ενηλίκων (βλ. επίσης Πεχτελίδης, 2011: 157). Έτσι, το παιδί «μη έχοντας την ευκαιρία ν' ανακαλύψει τον εαυτό του και ν' αναπτύξει την – όποια και να' ναι – προσωπικότητά του, σύντομα καταλήγει να δέχεται για τον εαυτό του την ιδέα που έχουν σχηματίσει γι' αυτόν οι ενήλικοι» (Χολτ, 1978: 26· βλ. επίσης Μπέργκερ & Λούκμαν). Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Χολτ 1979α: 59):

τα παιδιά που βρίσκονται μόνα τους σε δημόσια μέρη [...] συγκεντρώνουν τα εχθρικά βλέμματα των ενηλίκων·σα να θέλουν να πουν: «τι κάνεις εδώ;», «τι θέλεις;», «πού είναι οι γονείς σου;», «γιατί δεν είσαι μαζί τους;», «γιατί δεν υπάρχει κάποιος μεγάλος να σε προσέχει – δηλαδή να σου λέει τι πρέπει να κάνεις;

Τα παιδιά αντιμετωπίζονται ως δυνητικοί – συχνά και όχι μόνο δυνητικοί – φορείς απειλής από τη δυτική κουλτούρα και γι' αυτό περιορίζεται από τα πάνω η σκέψη και η δράση τους ώστε να αφομοιώσουν ομαλά και αβίαστα τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές νόρμες της κυρίαρχης κουλτούρας, για να αποφευχθεί η όποια δυσaréσκεια ή αναταραχή. Στο πλαίσιο αυτό, επιστρατεύεται η πολιτική του ενηλικισμού. Τα παιδιά υπάγονται σε ένα καθεστώς ιδιότυπης υποτέλειας, το οποίο ωστόσο ποτέ δεν αμφισβητείται ευθέως και ποτέ δεν παρουσιάζεται ως παράλογο ή

έστω περίεργο/παράξενο και προβληματικό – πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Πρόκειται δηλαδή για ένα καθεστώς που έχει φυσικοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό. Θεωρείται, ασκείται, επικοινωνείται και συχνά βιώνεται ως ‘κοινή λογική’, ως κάτι ‘εύλογο’ και ‘φυσικό’:

καθένας που χαρακτηρίζεται ενήλικος έχει *ex officio* [...] το απεριόριστο δικαίωμα να λέει σε καθένα που χαρακτηρίζεται ανήλικος ή παιδί, τι να κάνει, και να τον τιμωρεί ή να προκαλεί την τιμωρία του αν δεν το κάνει. Πράγματι, αυτή η άποψη υποστηρίζεται ταυτόχρονα από το νόμο και από τα έθιμα (Χολτ, 1979β: 74).

Οι κοινωνίες μας, όπως επισημαίνει ο Χολτ (1979α: 51), διακατέχονται «ιδεοληπτικά από την ανάγκη» να ελέγχουν «τα γεγονότα, τη φύση τους ανθρώπους, και όλα τα άλλα πράγματα». Από αυτόν τον έλεγχο δεν ξεφεύγουν φυσικά και τα παιδιά μέσω της πολιτικής του ενηλικισμού. Εντός αυτού του πλαισίου «αυτό που πραγματικά μαθαίνουν τα παιδιά είναι η Εφαρμοσμένη Σκλαβιά» (Χολτ, 1978: 27), αφού κατά τον Χολτ, τα παιδιά ζουν σαν «υπόδουλοι λαοί» (Χολτ, 1971: 129) και όπως όλοι οι «δούλοι» και οι «ανίσχυροι άνθρωποι», έτσι και τα παιδιά «μαθαίνουν να παρατηρούν και να διαβάζουν τα πρόσωπα των αφεντάδων τους για να μπορέσουν να καταλάβουν τι θα τους συμβεί στη συνέχεια» (Χολτ, 1979α: 50).

Στον δυτικό πολιτισμό, κάθε πτυχή της ζωής των παιδιών αποτελεί αντικείμενο των θεσμών των κρατών, δημιουργώντας για τα παιδιά έναν επιβαλλόμενο τρόπο ζωής. Η Biddle (2017: 10) αναφέρει σχετικά ότι «τα παιδιά είναι μία περιθωριοποιημένη ομάδα [...] οι ενήλικες συνεχίζουν να θεσμοθετούν το παιδικό παιχνίδι και να περιορίζουν την πρόσβαση των παιδιών στον δημόσιο χώρο», εμπεδώνοντας τη θέση «των παιδιών ως πολιτών δεύτερης κατηγορίας».

Παιδική ηλικία: ‘ένας κήπος με τοίχους’

Ο Χολτ, περιγράφοντας το ιδιότυπο καθεστώς στο οποίο ζουν και δρουν τα παιδιά, προβαίνει στη γνώστη αναπαράσταση του ‘κήπου με τοίχους’. Με την εν λόγω αναπαράσταση, ο Χολτ στηλιτεύει την δυτικοκεντρική θεώρηση περί παιδικής ηλικίας και το γεγονός ότι αυτή είναι μάλλον καταστροφική για το παιδί:

οι περισσότεροι άνθρωποι που πιστεύουν στο θεσμό της παιδικής ηλικίας, όπως τον ξέρουμε, τον αντιλαμβάνονται σαν έναν κήπο με τοίχους όπου τα παιδιά, όντας μικρά και αδύναμα, προστατεύονται ενάντια στη σκληρότητα του εξωτερικού κόσμου μέχρι να γίνουν δυνατά κι αρκετά έξυπνα για να μπορέσουν να τον αντιμετωπίσουν (Χολτ, 1979α: 22).

Ο Robertson (2023: 62), σχολιάζοντας αυτή την παρομοίωση σημειώνει ότι ο Χολτ:

αντιλαμβάνεται τον κήπο με τοίχους ως ένα μέρος που γεννήθηκε από μια προστατευτική πρόθεση για τα παιδιά [...], αλλά με χαρακτηριστικά που ταιριάζουν περισσότερο σε μια φυλακή. Η σκέψη του είναι ότι, χωρίς πύλη ή άλλο μέσο για να φύγεις, ο περιφραγμένος κήπος είναι ένας χώρος υπερπροστασίας,

εγκλεισμού και εξασθένισης. Εν ολίγοις, δεν είναι ευνοϊκό για ένα περιβάλλον που επιτρέπει σε κάποιον να μεγαλώσει καθώς δεν επιτρέπει την εξερεύνηση πέρα από τον τοίχο.

Με το πρόσχημα λοιπόν του προστατευτισμού που διακατέχει τους ενήλικους και την εγγενή άγνοια κινδύνου που διακατέχει τα παιδιά, δημιουργείται αυτός ο χώρος εντός του οποίου εγκλωβίζεται το σώμα και η σκέψη του παιδιού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, *«ο έλεγχος μετονομάζεται σε προστασία, πρόληψη και ενδιαφέρον, με στόχο την προσωπική ασφάλεια του παιδιού, και η επιτήρηση σε φροντίδα για την υγεία και ευημερία αυτής της κοινωνικής κατηγορίας»* (Πεχτελίδης, 2011: 157). Όπως παρατηρεί σχετικά η Biddle (2017: 11):

το κοινωνικό κατασκεύασμα της παιδικής ηλικίας δίνει τη δυνατότητα στους ενήλικες να δικαιολογήσουν την προσπάθειά τους να ελέγχουν τα παιδιά. Οι ενήλικες ασκούν αυτόν τον έλεγχο θεσμοθετώντας τα παιδιά, δυσφημώντας τις κοινωνικές και πολιτικές συνεισφορές τους και περιθωριοποιώντας τα από τον δημόσιο χώρο.

Με τα λόγια του Χολτ: *«ο περιφραγμένος κήπος [...] καταλήγει τις περισσότερες φορές, για πολλούς από τους ανθρώπους που ζουν μέσα στα όριά του, να είναι όχι καλύτερος από τον εξωτερικό κόσμο, αλλά χειρότερος»* (Χολτ, 1979α: 67). Και κάπως έτσι ο Χολτ καταλήγει στην αποκάλυψη της εφιαλτικής πραγματικότητας που επιφυλάσσει ο κήπος στους/στις – συνήθως εν αγνοία – κατοίκους του (1979α: 58):

δεν μπορεί να λειτουργήσει και τόσο καλά ο περιφραγμένος κήπος της παιδικής ηλικίας [...] οι άνθρωποι που τον κατασκεύασαν και τον συντηρούν δεν μπορούν να τον ανεχτούν ούτε στιγμή. Πράγμα που πολύ συχνά τους ωθεί σ' ένα είδος περιφρόνησης για τα παιδιά που για χάρη τους φτιάχτηκε τούτος ο κήπος [...] οι άνθρωποι που κατασκεύασαν αυτό τον κήπο για να προστατέψουν τα παιδιά από την εξωτερική πραγματικότητα αρχίζουν, στο όνομα της ίδιας εξωτερικής πραγματικότητας, να τοποθετούν εμπόδια και να περιβάλλουν με συρματοπλέγματα τον ήδη περιφραγμένο

κήπο.

Αναλύοντας περαιτέρω τη συνθήκη του ενηλικισμού, κάτω από την οποία ζει το παιδί του δυτικού πολιτισμού, ο Χολτ παρατηρεί ότι η εξουσία του ενηλικισμού δεν είναι τόσο υλική, χειροπιαστή, χωρίς ωστόσο να αγνοούνται και να υποτιμώνται μία σειρά από αποκρουστικά βίαια περιστατικά με θύματα τα παιδιά και θύτες/τριες τους/τις ενήλικες, «αλλά η πραγματική της βάση είναι ηθική» (1979α: 50):

μιλάμε στο παιδί: «η εμπειρία σου, τα ενδιαφέροντά σου, η περιέργειά σου, οι ανάγκες σου, οι γνώσεις σου, οι επιθυμίες σου, οι απορίες σου, οι ελπίδες σου, οι φόβοι σου, αυτά που αγαπάς, αυτά που αντιπαθείς, οι κλίσεις σου και οι αποκλίσεις σου – όλα αυτά δεν έχουν την παραμικρή σημασία, δεν μετρούν για τίποτα. Ό,τι μετρά εδώ – και το μόνο που μετρά – είναι οι δικές μας γνώσεις, εκείνα που εμείς θεωρούμε σημαντικά, εκείνα που εμείς θέλουμε να κάνεις, να σκέφτεσαι και να είσαι» (Χολτ, 1978: 25).

Χαρακτηριστικό της ηθικής απαξίας που δέχεται το παιδί από τον/ην ενήλικο/η, είναι ότι πολλές φορές ο/η τελευταίος/η δεν σκέφτεται καν τον τρόπο με τον οποίο απευθύνεται σε κάποιο παιδί, προβαίνοντας αβίαστα και σχεδόν αυτόματα σε απαγορεύσεις. Σε σημείο μάλιστα που οι συναναστροφές παιδιού και ενηλίκου να μην μπορούν να προληφθούν καν ως κάτι περά από μονοκατευθυντική θέσπιση ορίων. Το παιδί μένει έτσι στην οπτική των ενηλίκων μία πρόχειρη, και άξια στενής επίβλεψης και παρέμβασης, ύπαρξη:

τα περισσότερα παιδιά, κάποια στιγμή στη διάρκεια της ανάπτυξής τους, συνειδητοποιούν ότι τις περισσότερες φορές οι γονείς τους τούς μιλούν με τρόπο που δεν θα τολμούσαν να μιλήσουν σε κανέναν άλλο άνθρωπο στον κόσμο. Βέβαια, δικαιολογούμαστε γι' αυτό που κάνουμε, όπως και για κάθε φορά που ασκούμε την εξουσία μας πάνω στους νέους, λέγοντας ότι έχουμε τις καλύτερες προθέσεις, ότι το κάνουμε μόνο και μόνο επειδή τους αγαπάμε (Χολτ, 1979α: 69).

Συμπεράσματα

Ακολουθώντας την κριτική του Χολτ στον δυτικοκεντρικό τρόπο θέσπισης της παιδικής ηλικίας ως μηχανισμού καθυπόταξης του 'ανήλικου' πληθυσμού (όπως συνοπτικά παρουσιάστηκε παραπάνω), θα λέγαμε ότι μας καλεί να φανταστούμε το παιδί ως κάτι πέρα από ημιτελές υποκείμενο, ως κάτι πέρα από προπαρασκευαστικό στάδιο ανθρώπου. Όπως επισημαίνει:

οι περισσότεροι ενήλικοι δεν συμπεριφέρονται στα παιδιά όπως οι άνθρωποι που βρίσκονται με άλλους ανθρώπους που τους συμπαθούν. Απεναντίας. Είναι αγχώδεις, ευέξαπτοι, ανυπόμονοι, ψάχνουν να βρουν σφάλματα και συνήθως τα βρίσκουν. Δεν υπάρχει κανενός είδους άνεση, πόσο μάλλον χαρά [...] υπάρχει πάντα μια ατμόσφαιρα έντασης, σύγχυσης κι ένα είδος υπομονής που είναι γεμάτη τρόμο – υπομονή που δεν σημαίνει καλοδιάθετη αποδοχή αλλά απεναντίας ένα αίσθημα θυμού που μόλις και συγκρατείται (Χολτ, 1979α: 58-59).

Μέσα από την κριτική του ο Χολτ μας καλεί να πλησιάσουμε το παιδί εφευρίσκοντας άλλους τρόπους, πέρα από τις κατεστημένες δυτικές αντιλήψεις, ευρηματικούς και αλληλέγγυους. Μας καλεί να φανταστούμε το παιδί ως υποκείμενο που περιηγείται στον κόσμο προσπαθώντας να αποκωδικοποιήσει και να συμμετάσχει στη διαμόρφωση των κοινωνικοπολιτισμικών και πολιτικών του περιβαλλόντων, και των σημείων τους, αναζητώντας, όπως όλοι/ες μας, συντρόφους/ισσες – και όχι καθοδηγητές/τριες –, συνοδοιπόρους/ισσες – και όχι επιτηρητές/τριες. Αυτό που προσπαθεί να μοιραστεί μαζί μας ο Χολτ, θέλοντας όχι να μας πείσει ή/και να μας καταπλήξει, αλλά σίγουρα να μας ταρακουνήσει, είναι να επιχειρήσουμε μία άλλη συνομιλία με το παιδί, όχι προσποιητά παραιτούμενοι/ες της ενήλικης ταυτότητας και συμπεριφοράς μας, και υιοθετώντας κάποια άλλη προσιτή σε αυτή κοινωνική θέση. Τέτοιου είδους ενέργειες θα είχαν μάλλον ως αποτέλεσμα τη γελοιοποίηση της στάσης του/της ενήλικα, αφού το παιδί δεν είναι χαζό, ανόητο και αφελές, αλλά απλώς άπειρο,

κάτι που το καθιστά απόλυτα ικανό να (δια)κρίνει και να αποφανθεί. Αντίθετα, η όποια διαφορετική συνομιλία επιχειρηθεί, οφείλει τουλάχιστον να επιτελεστεί όχι εκλογικεύοντας την κατάσταση των παιδιών με όρους υπεροχής, δηλαδή εξουσίας και επιβολής, αλλά με όρους αμοιβαίας ισότητας και αλληλεξάρτησης (αντί της επικρατούσας μονόδρομης εξάρτησης του παιδιού από τους/τις ενηλίκους).

Βιβλιογραφία

Bell, J. (Απρίλιος 11, 2011). Understanding Adulthood: A Key to Developing Positive Youth-Adult Relationships. Ανακτήθηκε από: <https://www.youthrights.org/understanding-adulthood/>.

Biddle, S. K. (2017). Social Constructions of Childhood: From Not-Yet-Adults to People in Their Own Right. Anthos, 8 (1). DOI: <https://doi.org/10.15760/anthos.2017.10>.

Flasher, J. (1978). Adulthood. Adolescence, 13 (51): 517–523. Ανακτήθηκε από: <https://www.proquest.com/openview/6d59be3dbb63f11e68a9b460b70867a6/1.pdf?pq-origsite=gscholar&cbl=1819054>.

Fletcher, A. (Ιούνιος 26, 2012). Adulthood Causes Youth Disengagement. Ανακτήθηκε από: <https://adamfletcher.net/2012/06/26/adulthood-causes-youth-disengagement/>.

Μικρός Ντουνιάς (2018). Ενηλικισμός. Μυτιλήνη: Μικρός Ντουνιάς.

Μπέρκερ, Π. Λ., & Λούκμαν, Τ. (2003). Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας (Κ. Αθανασίου, Μτφρ., Γ. Κουζέλης & Δ. Μακρυνιώτη, Επιμ.). Νήσος.

Πεχτελίδης, Γ. (2011). Κυριαρχία και αντίσταση. Μεταδομιστικές αναλύσεις της εκπαίδευσης. Αθήνα: Εκκρεμές.

Πεχτελίδης, Γ. (2015). Κοινωνιολογία της Παιδικής Ηλικίας. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Πεχτελίδης, Γ. (2020). Για μια εκπαίδευση των κοινών εντός και πέραν των «τειχών». Αθήνα: Gutenberg.

Robertson, N. (2023). *The Walled Garden of Pedagogy: Leveraging Protection and Risk in Education*. *International Journal of Modern Education Studies*, 7 (1): 61-74. DOI: <https://doi.org/10.51383/ijonmes.2022.247>.

Φουκό, Μ. (1991). Η Μικρο-φυσική της εξουσίας (Λ. Τρουλινού, Μτφρ.). Αθήνα: Ύψιλον.

Χολτ, Τζ. (1971). Γιατί αποτυγχάνουν τα παιδιά: Το σχολείο αυτός ο εχθρός (Μπ. Γραμμένος, Μτφρ.). Αθήνα: Άγκυρα.

Χολτ, Τζ. (1979α). Οι ανάγκες και τα δικαιώματα των παιδιών: Απόδραση απ' την παιδική ηλικία (Ν. Μπαλής, Μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις: Καστανιώτη Μετάφραση.

Χολτ, Τζ. (1979β). Πέρα από το Σάμερχιλ: Η εναλλαγή της ελευθερίας (Β. Πανταζής & Γ. Νταλιάνης, Μτφρ., Λ. Θεοδωρακόπουλος, Επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Χολτ, Τζ. (1987). Το σχολείο φυλακή και η ελεύθερη μάθηση (Στ. Ξενάκη, Μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.